

TANULMÁNYOK / ARTICLES

A térbeliség trialektikája

The trialectics of spatiality

BERKI MÁRTON

BERKI Márton: egyetemi tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest; tudományos segédmunkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet, Budapest; berkimarton@yahoo.com

KULCSSZAVAK: térbeliség, szociálkonstruktivizmus, trialektika, Henri Lefebvre, Edward Soja

ABSZTRAKT: A tér, térbeliség témaköre a földrajzi vizsgáldás egyik időről időre visszatérő motívuma. Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa a hazai szakirodalomban részleteiben ez idáig kevésbé tárgyalt – a nyugati társadalomföldrajzban ugyanakkor rendkívül nagy hatású – koncepciók egyikét, a térbeliség trialektikáját. E térszemléleti keret alapvetően két meghatározó elgondolás együttállásából eredeztethető: egyrészt a társadalomtudományokban az 1970-es évektől egyre elterjedtebb szociálkonstruktivista megközelítésekéből, másrészt a posztmodern szellemi áramlatokban gyökerező trialektikus gondolkodásból. Tanulmányomban ezek vázlatos áttekintését követően két szerző, a francia neomarxista filozófus-szociológus Henri Lefebvre, valamint Edward Soja amerikai geográfus munkássága nyomán mutatom be a koncepciót, amelynek lényege, hogy a térbeliség három szemléleti módját különbözteti meg. E sajátos nézőpontok a következők: a tér, ahogyan azt érzékeljük, a tér, ahogyan arról gondolkodunk, illetve a tér, ahogyan azt megéljük, használjuk.

Márton BERKI: assistant lecturer, Department of Social and Economic Geography, Eötvös Loránd University, Budapest; junior research fellow, Institute for Sociology, Centre for Social Sciences, Hungarian Academy of Sciences, Budapest; berkimarton@yahoo.com

KEYWORDS: spatiality, social constructivism, trialectics, Henri Lefebvre, Edward Soja

ABSTRACT: The theorisation of space and spatiality is one of the recurring motifs in geographical enquiry. In the Hungarian context, however, relatively little attention has been paid to concepts that emerged after human geography's behavioural turn and the subsequent studies of people's mental maps. Constituting a significant theoretical gap, the contributions of neomarxist and poststructuralist scholars to contemporary discourses on space and spatiality left Hungarian human geography – apart from some notable exceptions – almost untouched. Therefore, the aim of this paper is to introduce the trialectics of spatiality, a concept less comprehensively discussed in the Hungarian literature to date, albeit being highly influential in Western human geography.

This theoretical frame originates from two main sources: on the one hand, from social constructivist approaches rapidly evolving within the social sciences from the 1970s, and on the other hand, from trialectical thinking rooted in postmodern intellectual currents. After the concise overview of these sources, the concept of the trialectics of spatiality is presented primarily based on the related works of two authors, French neomarxist philosopher, sociologist and urban theorist Henri Lefebvre and American geographer Edward Soja.

One of the most influential theories of social space ('the social production of space') stems from Henri Lefebvre whose spatial triad has been adapted and further elaborated by Edward Soja. One of Soja's most important contributions to the Lefebvrian concept is the notion of trialectics that goes beyond the conventional way of dualistic thinking and challenges the binary divisions modernism has created (and thus, the reduction and totalisation of social realities). Soja proposes two kinds of trialectics; one of these is concerned with ontology ('the trialectics of being'), whereas the other deals with epistemology ('the trialectics of spatiality').

Firstly, all human beings exist in space, in a specific period of time and as part of a certain society. On the other hand, focusing on space and spatiality, Soja distinguishes between perceived, conceived and lived space, referring to these as 'Firstspace', 'Secondspace' and 'Thirdspace' in his work. These three different aspects of spatiality are space as perceived, space as conceived, and space as directly lived and experienced.

Additionally, in Soja's reading, Thirdspace is also considered as the space of resistance, by providing opportunities to react against hegemonic power structures that are both associated with Firstspace (by certain architectural features of the built environment), and with the political and ideological use of Secondspace.

Finally, concerning the nexus of the three aspects of spatiality, it is important to underscore that these should not be understood as static categories; on the contrary, even Lefebvre described them as dynamic, action-oriented modes of 'perceiving', 'conceiving', and 'living' space. Furthermore, these are intricately interrelated as well, with each one of the three elements constantly shaping the other two. Hence, certain spaces are always perceived, conceived and lived at the same time, and as such, they might constitute Firstspace, Secondspace or Thirdspace only for different social groups. Yet, as pointed out by Lefebvre, analyses focusing on only one aspect of spatiality are inherently reductive and homogenising. Consequently, in order to gain a deeper understanding of the spatiality of society, all three elements of Lefebvre's and Soja's shared concept ought to be taken into account.

Bevezetés

A tér, térbeliség témaköre a földrajzi vizsgálódás egyik időről időre visszatérő motívuma, a térelméleti kérdésekkel foglalkozó hazai társadalom-földrajzi és regionális tudományi szakirodalom azonban a legutóbbi időszakig szinte kizárólag a kvantitatív forradalmat követő behaviourista fordulattal, azaz a mentális vagy kognitív tér koncepciójával, illetve annak kutatási lehetőségeivel és módszertanának bemutatásával bezárólag tárgyalta a témakört. (Az elméleti összefoglalások közül lásd például Cséfalvay 1989, 1990; Nemes Nagy 1998, 2009 írásait.) A munkák többsége ezen túlmenően többnyire csak rövid kitekintések erejéig tért ki az ezután – illetve részben ezzel párhuzamosan – született térelméleti megközelítésekre, különös tekintettel a neomarxista és posztstrukturalista szerzők munkásságára. Az előbbieket szerepének bemutatására találunk példákat Benedek (2002, 28–31.), Varró (2004, 74.), Faragó (2004, 3–4.; 2012,

11–12.) tanulmányaiban, illetve jóval hangsúlyosabban Timár (2006) és Boros (2010a) munkáiban, míg az utóbbira pl. Varró (2004), Boros (2010b) és Gyimesi (2012, 165–169.) írásaiban. A hazai társadalom-földrajzi diszciplína szempontjából ugyanakkor rendkívül sajnálatos momentum, hogy ezen „újabb” – legtöbb esetben immár 3-4 évtizedes – koncepciókat magyar nyelven gyakran nem a földrajzos munkákban találjuk meg (Bangó 2006; Gyáni 2007; Moravánszky, M. Gyöngy 2007; Szijártó 2010; a Fordulat társadalomelméleti folyóirat 2009/4. és 2011/1. számai stb.).

Egy átfogó hazai, *társadalom-földrajzi szemléletű* térelméleti munka, netán a főbb elméleteket bemutató és ütköztető kritikai antológia megszületése egyelőre tehát még várat magára, azonban a (társadalmi) teret, térbeliséget középpontba állító elképzelések külön-külön történő áttekintése, „feldolgozása” is kiemelten fontos feladatként fogalmazódik meg. Részben Nemes Nagy (2012, 95.) felhívása nyomán az elmúlt években egyre szélesebb körű térelméleti diskurzus indult meg a Tér és Társadalom hasábjain megjelent elméleti tanulmányokban (lásd Dusek 2012; Faragó 2013; Nemes Nagy 2014; Erdősi 2014), illetve egyéb fórumokon (Czirfusz 2012). Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa a hazai szakirodalomban részleteiben ez idáig kevésbé tárgyalt – a nyugati társadalomföldrajzban ugyanakkor rendkívül nagy hatású – koncepciók egyikét, a *térbeliség trialektikáját*. E térszemléleti keret alapvetően két meghatározó elgondolás együttállásából eredeztethető: egyrészt a társadalomtudományokban az 1970-es évektől egyre elterjedtebb *szociálkonstruktivista megközelítések*ből,¹ másrészt a posztmodern szellemi áramlatokban gyökerező *trialektikus gondolkodásból*. Tanulmányomban ezek vázlatos áttekintését követően két szerző, a francia neomarxista filozófus-szociológus *Henri Lefebvre*, valamint *Edward Soja* amerikai geográfus munkássága nyomán mutatom be a térbeliség trialektikájának koncepcióját.

Szociálkonstruktivista megközelítések: „A tér mint társadalmi termék”

„Maga a tér is egy szöveg, amelyet meg kellett írunk, mielőtt azt interpretálni tudnánk.” (Carter 1987, 41.)

Rendkívül hosszú múltra visszatekintő és ellentmondásokkal terhelt filozófiai vita tárgyát képezi, hogy a tér *önálló entitás* (abszolutista felfogás), az *entitások közötti kapcsolatrendszer* (relacionális felfogás) vagy csupán egy *fogalmi keretrendszer* (kantianus megközelítés).² Az abszolutista (vagy szubsztanciális) térfelfogás a 17. századi barokk racionalizmusban bontakozott ki. Az abszolutista szemléletben a tér reifikált (tárgyasult) fogalom: korai teoretikusai, elsősorban René Descartes és Isaac Newton abszolút létezőnek, különálló fizikai entitásnak tekintették, amely folyamatosan és attól függetlenül létezik, hogy található-e

benne anyag vagy sem. Más gondolkodók (pl. Gottfried Wilhelm Leibniz) ezzel szemben úgy gondolták, hogy a tér nem több az objektumok közötti viszonyoknál, amelyet távolságuk és irányuk határoz meg. A relacionális koncepció szerint tehát a tér mindössze formális kategória, önmagában nem létezik, amiből egyúttal az is következik, hogy a tér maga nem észlelhető, csak a térbeliség. Az abszolutista felfogás és a relacionális térértelmezés között feszülő ellentétet a 18. században egy harmadik megközelítés, Immanuel Kant elmélete igyekezett feloldani (újabban lásd Elden 2009, 21.). Kant a teret és az időt – egyfajta „középutas” megoldásként – egy keretrendszer elemeinek tekintette, amelyben az emberek strukturálják az élményeiket. A tér (és az idő) szerinte a priori, azaz a tapasztalásokat, tényeket megelőző, azoktól függetlenül létező kategória (Kant 2004).

Később, a 19. és 20. század során a matematikusok és fizikusok explicit, formalizált térfogalmainak megalkotásával főként e diszciplínák váltak a „tér tudományává”, művelőik pedig a térről folyó diskurzus elsődleges kapuőreivé. A filozófusok és társadalomtudósok ezzel párhuzamosan fokozatosan kiszorultak a térrel kapcsolatban vitákból (tágabb értelemben, a folyamat egyik eredményeként lásd az 1990-es évek „tudományháborúit” – *hard science* vs. *soft science*). Ennek ellenére azonban az 1960-as évektől a társadalomtudományokkal foglalkozók is megalkották saját koncepcióikat a (társadalmi) térről. E rendkívül szerteágazó elméletek mögött egy markáns, közös gondolati mag fedezhető fel. Maurice Merleau-Ponty (1968) kulturálisan konstruált (*testi*) tere, Michel Foucault (1986) *heterotópiái*, Henri Lefebvre (1991a [1974]) koncepciója (*a tér társadalmi termelése*), Pierre Bourdieu (1984) *mezői*, Michel de Certeau (1984) *városi sétái*, Pierre Nora (1984–1992) *emlékezet helyei* vagy Marc Augé (1995) *nem helyei*³ mind-mind azon a felvetésen alapulnak, mely szerint a tér nem eleve adott, megváltoztathatatlan keret, megtöltendő üres rekesz, sem a történelmi események pusztá háttére, színpada. Éppen ellenkezőleg, a tér *társadalmi konstrukció*, amelyet az emberi tevékenység „termel” (és folyamatosan formál, újratermel). A térbeliség új, kritikai értelmezésének középpontjában tehát az áll, hogy a tér – az időhöz és a társadalomhoz hasonlóan – nem tekinthető sem statikusnak, sem objektív valóságnak, ily módon annak értelmezése sem lehet egységes.

A szociálkonstruktivista irányzat egyik legmeghatározóbb és leginkább kidolgozott térelméleti megközelítése a francia neomarxista filozófus-szociológus, Henri Lefebvre (1991a [1974], 1996) nevéhez fűződik. A társadalmi térre vonatkozó koncepcióját a franciául 1974-ben megjelent *A tér termelése* (*La production de l'espace*, angol fordításban *The production of space* [1991a]) című munkájában alkotta meg: Lefebvre szerint „*a (társadalmi) tér (társadalmi) termék*” (1991a [1974], 26.). Ezzel kapcsolatban fontos hangsúlyozni, hogy a „termelés” kifejezést a marxista (gazdasági szempontú) megközelítésnél tágabban értelmezi, azaz a dolgok fizikai (materiális) előállításán túl a társadalom, a tudás, az intézmények stb. „termelését” (Elden 2004, 184.), valamint a koncepciók, ideológiák létrehozását és a „spirituális termelést” is érti alatta. Ugyancsak lényegesnek tartja a tér politikai termelését: szerinte egyetlen fennálló hatalom, intézmény

sem létezhet a saját maga által megteremtett (és legitimált) tér nélkül. Lefebvre szerint az a kultúra, amely nem képes megalkotni a saját terét, szükségszerűen eltűnik és pusztá folklorrá, mitológivá válik. A történelem folyamán – az uralkodó termelési módok és a kultúra ezzel együtt járó változásával – egyúttal a tér termelési módja is átalakul, ezért Lefebvre értelmezésében ugyanazon a helyen mindig többféle tér létezik. Ennek megfelelően a történelem sem értelmezhető lineáris vagy teleologikus módon, hanem sokkal inkább egymásra rakódott rétegek, „üledékek” összességéként.

Tanulmányom témája kapcsán lényeges kiemelni, hogy noha Lefebvre-nek a tér termelésére vonatkozó munkássága sokkal szélesebb körben hivatkozott (lásd pl. Elden 2004, 181–210.; Goonewardena, Kipfer, Milgrom, Schmid 2008, 27–79.; Gottdiener 1994; Merrifield 2006, 99–120.; Rogers 2002; Shields 1999a, 141–185.; Stanek 2011),⁴ jelen áttekintés azonban mégsem e tágabban értelmezett szociálkonstruktivista olvasat egészére, hanem ennek mindössze egy elemére, a tér szemléletének hármasságára fókuszál.

Bináris oppozíciók és a trialektikus gondolkodás

„A kritikai magyarázatok minden esetben a két pólus felől indultak és a közép felé tartottak, amely először az ellentéteket elválasztó pontként, később pedig azok kapcsolódási pontjaként jelent meg. (...) Ebben a megközelítésben a közép egyszerre volt érdeklődésre számot tartó és elhanyagolt, elfogadott és tagadott, pontosan és pontatlanul meghatározott.” (Latour 1993, 78.)

A szociálkonstruktivista megközelítések mellett a térbeliség trialektikájának másik fő forrása a posztmodern szellemi áramlatokban gyökerező *trialektikus gondolkodás*.

Ennek megértéséhez szükséges a *modernitás és posztmodernitás*, valamint a *modernizmus és posztmodernizmus* fogalompárjainak vázlatos áttekintése, történelmi hátterük rövid bemutatása. Fontos hangsúlyozni, hogy az első kettő mindössze a (szellemtörténeti) korszakot jelöli, míg a modernizmus és posztmodernizmus az ezekhez kapcsolódó domináns gondolkodásmódokat, azaz a művészeti, kulturális, gazdasági, politikai stb. törekvéseket. A „posztmodern” szóösszetétel előtagja utal arra, hogy a posztmodernizmus egy „modernnek” nevezett *gondolkodásmódot* követő, azt időben meghaladó – ám azzal nem feltétlenül szemben álló – intellektuális mozgalom. A *modernizmus* a felvilágosodás korától kezdődő (nyugati) szellemi áramlat; tudományos, filozófiai és művészeti irányzatok összessége, amelyet emberközpontú világkép, tudományos pozitivizmus, valamint a töretlen gazdasági, kulturális és politikai haladásba vetett hit jellemez. A modernitás egyúttal a nyugati világban kibontakozó kapitalizmus kiteljesedésének korszaka is.

A 20. század közepétől azonban – a két világháború, a holokauszt és Hiroshima, később pedig a hidegháborús légkör hatására – megrendült az emberi racionalitásba, a haladásba és egy jobb világ eljövételébe vetett bizalom. A modernizmusra adott reakcióként született *posztmodern* szemléletben a valóságnak többfajta értelmezése jelenik meg, a művészek és társadalomtudósok egyre gyakrabban kérdőjelezik meg az univerzális igazságok és a metanarratívák, nagy elbeszélések (*grand récits*) létjogosultságát (Lyotard 1984), melyek szerint a *logos* végleg győzedelmeskedik a *mythos* felett. Lyotard ebben a tekintetben rokon Michel Foucault-val, aki a nagy történelmi folyamatokkal szemben szintén a partikularitást, azaz az egyedi történelmi események és egyedi helyek kiemelt szerepét hangsúlyozza (Foucault 2002).

A modernizmus és posztmodernizmus számos szemléletbeli különbsége közül e helyütt mindössze egyetlen – a tanulmány szempontjából ugyanakkor rendkívül fontos – különbségre térek ki: míg a modernista logika jellemzően *bináris oppozíciókban* gondolkodik (igaz–hamis, fekete–fehér, valóság–fikció stb.), valamint a klasszikus dialektika is ezeken alapul, addig a posztmodern szemléletben minden dichotómiához egy harmadik dimenzió adható, azaz a hagyományos (dualista) világméretű *trialektikus gondolkodás* váltja fel. A harmadik kategória bevezetése, az ún. *harmadolás* (*thirding-as-othering*) lehetővé teszi azon dolgok, jelenségek „elhelyezését” is, amelyek a modernista gondolkodás vagy-vagy kategóriáinak egyikébe sem férnek bele maradéktalanul, avagy éppen ellenkezőleg, bizonyos szempontok alapján mindkettőbe beleillenek. E hármas felosztás tehát azért is kulcsfontosságú momentum, mert az új (harmadik) kategória sohasem egyedülálló, sohasem teljesen független a másik kettőtől, hanem magában foglalja azokat. Az egyik vagy másik alternatíva kizárólagosságának hirdetése helyett az újonnan megalkotott harmadik kategória lehetőséget teremt a kettő kombinációjára, valamint minden egyéb – az eredeti dichotómiába nem illő, s eddig döntően elhanyagolt – elem figyelembevételére.

Lényegében ez a harmadolási logika fedezhető fel Lefebvre-nél (1991a [1974]), valamint később (ám jóval hangsúlyosabban) Edward Soja amerikai geográfus 1996-ban megjelent *Thirdspace* című könyvében, amelyben a szerző kétféle trialektikáról beszél: az egyik ontológiai (*a létezés trialektikája*), a másik episztemológiai (*a térbeliség trialektikája*). A létezés trialektikája a következőkben ragadható meg (1. ábra bal oldali része): minden ember egyszerre létezik térben (*térbeliség, spatiality*), egy adott időintervallumban (*időbeliség, historicality*), illetve egy bizonyos társadalomban, annak tagjaként (*társadalmi lét, sociality*). Soja a térbeliség trialektikáját Lefebvre fent bemutatott szociálkonstruktivista munkásságának bizonyos elemeire támaszkodva, azt sok tekintetben kibővítve és átértelmezve alkotta meg. Munkájában a térbeliség három „fajtáját” – valójában három eltérő aspektusát, szemléleti módját – különbözteti meg (1. ábra jobb oldali része): *érezkelt tér* (első tér, Firstspace), *elgondolt tér* (második tér, Secondspace), valamint *megélt tér* (harmadik tér, Thirdspace).

1. ábra: A „létezés trialektikája” és a „térbeliség trialektikája”
The 'trialectics of being' and the 'trialectics of spatiality'

Forrás: Soja (1996, 70–82.) alapján saját szerkesztés.

E hármas tipizálás már Lefebvre (1991a [1974]) könyvének bevezető fejezetében is megtalálható, eredeti kategóriái a *l'espace perçu*, a *l'espace conçu* és a *l'espace vécu*, az 1991-es angol fordítás alapján: érzékelt tér (avagy tárgyakorlatok), elgondolt tér (avagy a tér reprezentációi), illetve megélt tér (avagy a reprezentáció terei). A munka további részében azonban nem részletezi ezeket, hanem a tér termelésére, valamint ennek történelmi kontextusára – főként a kapitalista tér világméretű dominanciájára – helyezi a hangsúlyt. Habár korábban több földrajzos szerző is kiemelten foglalkozott Lefebvre térbeliséggel kapcsolatos munkásságával (pl. Harvey 1990; Kirsch 1995; Merrifield 1993; Shields 1988), hármas térfelosztását azonban Edward Soja alkalmazta legátfogóbb módon a társadalom-földrajzi diszciplínában (Soja 1989, 1996, 1999, 2000).⁵

A harmadik tér „születése”

A három térszemléleti mód értelmezését célszerű az első kettővel kezdeni, hiszen alapvetően ezek szembenállásának feloldását célozza Lefebvre és Soja új, „harmadik tere”. A társadalomföldrajz 1970-es években kibontakozó behaviourista fordulatáig a földrajzi kutatások fókuszsa döntően az érzékelt tésre (első tér) irányult. Soja szerint ez „a térbeli formák konkrét, materiális megjelenése, (...) azon dolgok, amelyek empirikus úton észlelhetők, térképezhetőek” (Soja 1996, 10.). A kvantitatív földrajzi és regionális tudományi vizsgálatoknak is az érzékelt tér volt (van) a középpontjában, csakúgy mint az „objektív” kartográfiának. Az első tér jelenti az euklideszi természetű, mérhető, valamint egzakt módon (pl. egy tervrajz segítségével) leírható teret, amely minden szemlélő számára ugyanolyan. Ez az emberi térbeliség fizikai kerete; a tér, ahogy azt érzékeljük.

A mentális vagy kognitív tér elsőként Lynch (1960) és Hall (1966) munkáiban jelent meg, jóllehet meglehetősen eltérő nézőpontokból. A behaviourista

fordulat eredményeként idővel a geográfusok is „felfedezték” a mentális teret: a társadalom-földrajzi diszciplínába viszonylag korán, elsősorban Gould és White (1974), valamint Downs és Stea (1977) munkássága révén került be a koncepció. Ezzel a (városi) tér kutatásának a korábbiaknál jóval sokrétűbb – és kétségtelenül sokkal kevésbé pozitivistá szemléletű – korszaka vette kezdetét. Soja szerint a második tér „a térről alkotott koncepciókban ragadható meg” (Soja 1996, 10.), azaz a második tér az, ami a fejünkben van a minket körülvevő földrajzi környezetről. Ez a fajta térbeliség (az érzékelt térrel ellentétben) már nem ugyanolyan mindannyiunk számára, egyénekenként és társadalmi csoportonként eltérő tartalmakat hordoz(hat), fontos eleme a szubjektivitás. Ez tehát az a mód, ahogy a térről, térbeliségről gondolkodunk.

A behaviorista fordulat nyomán bekövetkezett szemléletmódváltással, azaz a mentális tér koncepciójának előtérbe kerülésével azonban a földrajzi térszemlélet egy sajátos bináris oppozíciója született meg; szembekerült egymással az objektivitás és a szubjektivitás, a materiális világ és a képzelt világ(ok), a percepció és a koncepció(k). A tér így kizárólag objektív vagy szubjektív, vagy materiális vagy immateriális, érzékelhető vagy konceptualizálhatóvá vált, a két pólus között ugyanakkor nem volt kapcsolat, „átjárás”. E szembenállás feloldását célozza Henri Lefebvre és Edward Soja törekvése, egy új, harmadik kategória bevezetése, a megélt tér eszméje.

Az előzőekben bemutatott szűkebb – s így szükségszerűen internalista szemléletű – földrajztudomány-történeti áttekintés természetesen csak a társadalomföldrajz szemszögéből érzékelteti a korábbiaktól eltérő, újfajta térszemléletre irányuló útkeresést, Lefebvre (1991a [1974]) munkája azonban ennél jóval tágabb kontextusban, történelmi léptékben tárgyalja a kérdést. Kiemelt fontosságúnak véli Nicole Oresme francia matematikus globális léptékű koordináta-rendszerének megalkotását, amellyel a 14. században szélességi és hosszúsági körökre osztotta a teret. A későbbiekben ez szolgált alapul René Descartes számára a „természet matematizálásához”, azaz a tér mérhetővé, kiszámíthatóvá tételéhez (Elden 2004, 187.). Lefebvre szerint ez ahhoz hasonlítható, ahogy az óra mérhetővé teszi az időt, a kotta pedig leírja a zenét: a geometriai tér ugyanolyan absztrakció, mint a végtelen idő „feldarabolása” vagy a világ zajainak hangsorokba rendezése (azaz a megélt valóság totalizálása). Ugyancsak párhuzamot lát a társadalmi tartalomtól megfosztott, absztrakt tér koncepciója és a modernista várostervezés, s közvetetten a kapitalista (nagyvárosi) elidegenedés között. A karteziánus tér kettőssége elsősorban abban rejlik, hogy egyrészt ez a háromdimenziós „objektív valóság” (hiszen tudományos eszközökkel megragadható, mérhető), másrészt viszont nem több pusztán absztrakciónál, (tér)elméleti koncepciónál.⁶ Lefebvre-t éppen ez a sajátos kettősség indította arra, hogy a térbeliség új, alternatív szemléleti módját keresse, amely annak megélt dimenzióját, használati (és főként termelési) módjait helyezi a középpontba. Lefebvre szerint az egyre nagyobb méreteket öltő absztrakció és a metaforák gyártása révén „a nyugati filozófia elárulta a testet” (1991a [1974], 407.), munkás-

ságában éppen ezért a megélt tapasztalatokra helyezi a hangsúlyt (mindennapi élet – 1991b, ritmusanalízis – 2004 stb.). Ennek megfelelően nemcsak a hagyományos, marxi értelemben vett materialista szemszögű elemzést veti el, hanem a tisztán politikai-idealista megközelítéseket is.

Lefebvre szociálkonstruktivista megközelítése szerint a társadalom tereit egyrészt az útvonalak, épületek, közterek stb. megépítése és fenntartása, valamint az ezeken végbemenő, szabályozott áramlások által termelik, másrészt – részben ezt megelőzően, illetve ezzel párhuzamosan – a tér elméleti termelése és jelentésekkel való felruházása is zajlik (a különböző tervek, koncepciók, szimbólumok, nyelvi és szemiotikai gyakorlatok révén, továbbá az egyes területek imázsának formál[ód]ása által). Értelmezésében a megélt tér e két termelési mód metszetében jelenik meg, hiszen az épített környezetet az ennek alapjául szolgáló és ennek jelentést adó koncepciók mentén (egyénenként és társadalmi csoportonként, valamint időről időre és helyről helyre) eltérő módon használjuk. Látható tehát, hogy már Lefebvre is egy térszemléleti (és egyben episztemológiai) váltás szükségessége mellett érvel, azonban az új, harmadik kategória (*l'espace vécu*, azaz a *megélt tér*) értelmezését jórészt az olvasóra hagyja. Főként ezt a hiátust igyekszik betölteni Soja (1996) munkája, amelyben az igazi újdonságot főként a kötet címét adó kategória, a *Thirdspace*, vagyis *harmadik tér* számos példán keresztül történő értelmezése jelenti.

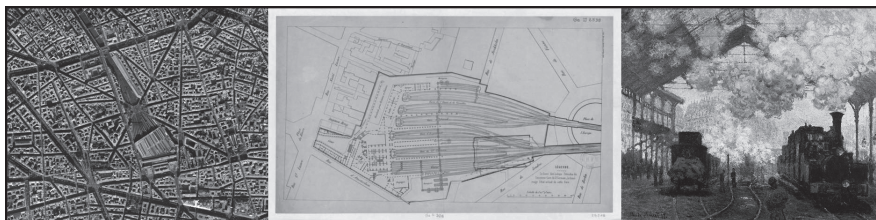
Könyvében Soja – Lefebvre nagy hatású munkáján túl – széles körű társadalomelméleti irodalomra támaszkodva alkotta meg harmadik terét: inspirációi között Jorge Luis Borges *Az Alef (El Aleph)* című elbeszélése és Michel Foucault „heterotopológiája” mellett főként feminista (bell hooks, Gillian Rose, Gloria Anzaldúa) és posztkolonialista szerzők munkásságát találjuk (Edward Said, Homi K. Bhabha, Gayatri Spivak).⁷ E két szerteágazó társadalomtudományi hagyományból Soja elsősorban azt a lényeges szempontot emeli be a társadalom térbeliségének vizsgálatába, mely szerint a központi és a periferikus pozíciók sohasem állandóak és/vagy rögzítettek, hanem folyamatosan oscillálnak (legyen szó a várostérségek történeti fejlődéséről vagy egyes marginalizált csoportok – pl. gyarmati társadalmak, szegények, nők – változó társadalmi pozíciójáról).⁸ A kötet második felének fő „vizsgálati terepe” a posztmodern nagyvárosok (posztmetropoliszok) archetípusának tekintett Los Angeles (illetve Orange County), azonban egy rövid összehasonlító elemzés erejéig Amszterdam is a szerző vizsgálódásának tárgyát képezi (Soja 1996, 280–310.). A korábban bemutatott, bináris gondolkodást megtörő logika (a harmadolás) főként e kontextualizálás során nyer értelmet, ugyanis Soja érzékletes példákon keresztül mutatja be e helyszínek percepcióit, az ezekhez kapcsolódó koncepciókat (és ezek történetiségét), valamint a megélt tapasztalatok sokféleségét (a multikulturális, ám toleráns Amszterdamtól a marginalizált Los Angeles-i csoportok 1992-es zavargásaiig).

Soja megélt tere tehát sokrétű és egyúttal folyamatos változásban van. Legnagyobb előnye abban rejlik, hogy lehetőséget nyújt a két korábbi térszem-

léleti mód kombinálására, ugyanis egyesíti az első és a második tér sajátos nézőpontjait: míg az előbbi a materiális dolgokra fókuszál, az utóbbi ezt a „valóságot” interpretálja a térbeliség reprezentációinak segítségével. Ebben az értelmezésben a harmadik tér egyszerre *valóságos és elképzelt (both real-and-imagined)*, s egyúttal rendkívül széles és nyitott kategória is, vagyis jóval több a kettő együttesénél. Edmund Husserl és Maurice Merleau-Ponty fenomenológiája szerint a térbeliség benyomása a mozgás közbeni *érzékeléssorozat* eredményeként alakul ki, ily módon szorosan összefügg saját testmozgásunkkal (Carman 1999). A fenomenológia tere tehát egy kitüntetett pontból konstruált tér; abból a középpontból (perspektívából), amelyben a testünk egy adott pillanatban található. A *tér megélése* azonban jóval többet jelent a lépésről lépésre változó perspektívák sorozatánál: a percepció és az adott helyhez kapcsolódó koncepciók (vagyis az esetleges személyes élményeink, emlékeink, a hely imázsa, a történelem palimpszesztszerű rétegei stb.) mellett magában foglalja a csak akkor és ott érezhető illatokat, a fényviszonyokat és hangokat, az időjárást, aktuális hangulatunkat stb., azaz a megélt tér az „itt és most”, az adott pillanatban a szubjektum számára megtapasztalható valóság (2. ábra).

Végezetül ki kell emelni, hogy Soja harmadik terének van egy további lényeges jellemvonása: az *ellenállás tereként* is megjelenik. Ez az olvasat már Lefebvre-nél is felbukkan, azonban bővebben nem fejt ki könyvében. Soja szerint ez az a tér, amelyben az embereknek lehetőségük nyílik szembeszállni a hatalommal, amely mind az első térben, mind a második térben markánsan jelen van. Az előbbi esetében főként az épített környezet bizonyos jegyeire gondolhatunk: ide sorolhatók pl. a számos nagyvárosban – s így néhány éve Budapesten is – megfigyelhető „hajléktalanbiztos” padok (középen kettéosztott utcabútorok, amelyeken két ember kényelmesen le tud ülni, de végigfeküdni nem lehet rajtuk) vagy az ehhez hasonló módon kialakított busz- és villamosmegálló (amelyek ugyan alkalmasak arra, hogy néhány percet eltöltsenek bennük, amíg a jármű megérkezik, hosszabb távon azonban nem lehet bennük aludni vagy életvitelszerűen tartózkodni).

2. ábra: Az első, második és harmadik tér szemléltetése a párizsi Saint-Lazare pályaudvar (Gare Saint-Lazare) példáján
Illustrating Firstspace, Secondspace and Thirdspace on the example of Saint-Lazare train station (Gare Saint-Lazare) in Paris

Forrás: GoogleMaps műhold nézet, illetve Wikimedia Commons.

A második tér esetében ugyancsak erőteljes politikai-ideológiai használatról beszélhetünk. E kérdéskörbe tartoznak pl. az utca- és térelnevezések (illetve átnevezések), az emlékművek állítása (és/vagy eltávolítása) vagy a városok bizonyos politikai erőkhöz, pártokhoz kötődő (köz)terei, de a térfelügyelőrendszerek, a biztonsági emberek alkalmazása, a face control vagy a „Tilos az átjárás!” táblák is számos etikai kérdést vetnek fel. A második tér tehát a mindenkori hatalom által formált és irányított: ez a hatalom készíti azokat a térképeket, amelyek segítségével az első térben tájékozódunk, továbbá ezek mutatják meg számunkra, hogy mely területek szabadak és melyek vannak elzárva előlünk. Lefebvre szerint a kapitalizmusban „a tér reprezentáció”, vagyis az elgondolt tér (l'espace conçu) a legdominánsabb térszemléleti mód, amelynek segítségével a politikai és gazdasági elitiek megtervez(tet)ik az épített környezetet, majd jelentéseket adnak e tereknek. Úgy véli továbbá, hogy a kapitalista (városi) teret oly módon tervezik és szervezik, hogy használói passzivitásra legyenek ítélve („programozott mindennapiság”). E gondolatra rímel a szituacionista Debord (1994 [1967]) munkája is, aki szerint a modern kapitalista társadalmakban a mindennapi élet egy óriási spektákulumgyűjteménnyé változott, vagyis „minden, amit az ember valaha közvetlenül megélt, reprezentációvá foszlott” (Debord 1994 [1967], 1. tézis). Soja kritikai olvasata szerint ugyanakkor a harmadik tér lehet alkalmas arra, hogy az emberek kinyilvánítsák a véleményüket a fent említett hatalmi törekvésekkel szemben. (Ezt megtehetik például oly módon, hogy demonstrációt szerveznek, sztrájkolnak, vagy esetleg telefüjják graffitikkal a nekik nem tetsző táblákat, épületeket.) Ebben az olvasatban tehát a harmadik tér kívül esik az uralkodó hatalom fennhatóságán, az elnyomottak és a kirekesztettek tereként jelenik meg.

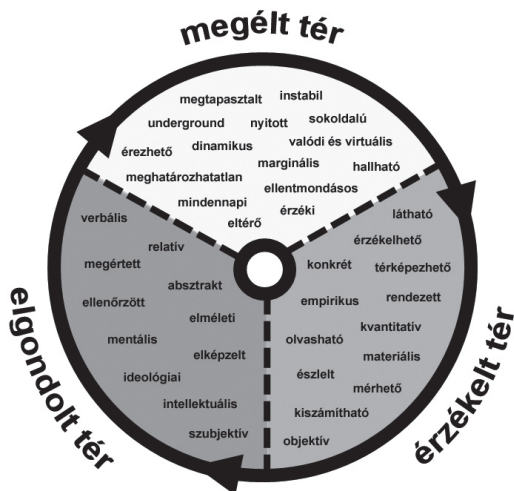
Szintézis: a három térszemléleti mód együttese

Összefoglalásképpen, Henri Lefebvre (1991a [1974]) és Edward Soja (1996) koncepciójának lényege, hogy a térbeliség három *szemléleti módját* különböztetik meg. E sajátos „nézőpontok” a következők: a tér, ahogy azt érzékeljük (*space as perceived*), a tér, ahogy arról gondolkodunk (*space as conceived*), illetve a tér, ahogy azt megéljük, használjuk (*lived realities as practiced*). A három térszemléleti mód kapcsán lényeges kiemelni, hogy Lefebvre eredetileg nem statikus kategóriákban gondolkodott, azaz nem „érezkelt”, „elgondolt” és „megélt térről” beszélt. Éppen ellenkezőleg; munkájában dinamikus, cselekvésközpontú módokról ír, tehát arról, hogy miként tudjuk „érezkelt”, „elgondolni” és „megélni” a teret (Shields 1999a).⁹ (Ez a megközelítés egyébiránt Lefebvre szociálkonstruktivista munkásságának egészét is jellemzi: elemzésében mindvégig a tér *termelési folyamatára* koncentrált, nem pedig a tér mint termék kerül előtérbe – Zhang 2006, 219.) A domináns térszemléleti módok változását tehát *időbeli viszonyként*

is tekinthetjük, hiszen munkájában maga Lefebvre is emellett érvel: szerinte a gazdaság és a termelési módok változásával a tér termelése is megváltozik, erre szolgál példaként a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet, vagy később ezen belül – az 1970-es évektől – a fordista gazdaság dominanciájától a posztfordista felhalmozási rezsimre felé történő hangsúlyeltolódás. Ugyancsak fontos kiemelni, hogy a három térszemléleti mód egymással szorosan összefügg, mindegyik eleme hat egymásra, azaz egy adott tér(rész) mindig érzékelt, elgondolt és megélt egyszerre, ily módon csak a *különböző egyének és társadalmi csoportok* számára hordoz eltérő tartalmakat, jelenik meg első, második, illetve harmadik térként (hiszen számukra a térbeliség más-más aspektusai kerülnek előtérbe). Ennek figyelembevételével természetesen Lefebvre és Soja három térszemléleti módja külön-külön is értelmezhető, hiszen a térbeliség különböző szempontjai dominál(hat)nak annak függvényében is, hogy milyen kulturális, gazdasági, politikai jelenséget kívánunk vizsgálni. (A három térszemléleti mód főbb tulajdonságai a 3. ábrán láthatók.)

Amint arra a tanulmány bevezetőjében is utaltam, a „konvencionális” (Firstspace) térszemlélet mellett a hazai térelméleti vizsgálódások jelenlegi „másik lehetséges útja” a mentális vagy kognitív tér vizsgálata. Nemes Nagy (1998, 53.) a mentális tér kutatása kapcsán rámutat arra, hogy „a mindennapi terek (lakóhelyek) téralkításában kiemelt szempont a bennük élők értékítélete, véleménye, a tér társadalmi »elfogadottsága«”. E kitélt a térbeliség trialektikájának szempontjaival árnyalva kijelenthetjük, hogy azon túl, hogy mit *gondolunk* a

3. ábra: A térbeliség hármas episztemológiájának legfontosabb jellemzői Lefebvre (1991a [1974]), Merrifield (1993), Kirsch (1995) és Soja (1996, 2000) munkáiban
The most important characteristics of the triplicate epistemology of spatiality in the works of Lefebvre (1991a [1974]), Merrifield (1993), Kirsch (1995) and Soja (1996, 2000)

Forrás: Thompson-Fawcett (2003) alapján saját szerkesztés.

minket körülvevő környezetről, az is kiemelten fontos, hogy a mindennapjaink során miként *éljük meg* a teret. Implicit módon, ám lényegében a (városi) tér megélésének fontosságát hangsúlyozza egy késői írásában maga Kevin Lynch, a mentális tér koncepciójának egyik legfontosabb teoretikusa is, aki szerint „[a] várostervezésnek azokra az utazásokra kellene koncentrálnia, amelyek révén az emberek megtapasztalják a városokat. (...) Már-már rutinszerűen tervezünk utcákat, hidakat és alagutakat, néha még utcai homlokzatokat is, de csak nagyon ritkán tekintünk ezekre egymást követő élmények sorozataként: ahogy kijövünk és bemegyünk, megérkezünk és rájuk pillantunk, ahogy feltűnnek, majd eltűnnek előlünk, mint egy hirtelen látomás” (Lynch 1984, 503.).

A terület- és településfejlesztésben, városrehabilitációban, műemlékvédelemben és tágabb értelemben bármilyen tervezési folyamatban kiemelt fontosságú, hogy egy vizsgált jelenség, társadalmi csoport vagy konkrét terület esetében miként viszonyul egymáshoz az érzékelt, elgondolt és megélt tér hármassága. Megtervezhetünk (azaz *elgondolhatunk*) pl. egy közparkot pusztán a tervezőasztalon, a rendelkezésünkre álló technológiák és munkaerő, valamint a fennálló intézményrendszer segítségével, ez a térrész azonban csak az adott területet aktívan használó emberek, társadalmi csoportok *percepciója*, illetve *megélt tapasztalatai* nyomán válhat „működő” térré (Kirsch 1995, 548.). Lefebvre és Soja koncepciójának tehát mindhárom eleme szükséges ahhoz, hogy a társadalom térbeliségét *teljes valójában* szemlélhessük, ellenkező esetben mindössze egyik lehetséges olvasatának tanulmányozására nyílik lehetőségünk. Lefebvre hangsúlyozza, hogy azok a vizsgálatok, amelyek a három térszemléleti mód közül csak az egyiket veszik figyelembe, szükségszerűen leegyszerűsítő és homogenizáló (Lefebvre 1991a [1974], 369.). Ennek megfelelően tehát a kutatásaink, valamint a gyakorlati tervezés is további magyarázatra szorul annak fényében, hogy abban a térbeliség melyik aspektusáról beszélünk, azaz az „elsőtérbeliséget”, a „másodiktérbeliséget” vagy a „harmadiktérbeliséget”, netán e három együttesét tartjuk szem előtt.

Jegyzetek

- 1 Munkám a tágabban értelmezett szociálkonstruktivista megközelítéseknek (lásd Berger, Luckmann 1966) csupán egy szűkebb – a társadalom-földrajzi diszciplína szempontjából leginkább releváns – szeletét, a *tér szociális konstrukcióját* mutatja be.
- 2 Az ehhez hasonló tudománytörténeti szintézisek megalkotásakor lehetőség szerint kerülnünk kell a tudomány(ok) belső működéséből fakadó *prezentista szemléletet* és a *lineáris interpretációkat* (Livingstone 1992). Lényeges kiemelni, hogy a fejezetben tárgyalt szellemi irányzatok mind térben, mind időben egymásba mosódva jelentek meg, adott esetben egymás mellett léteztek és nem (feltétlenül) jelölnek ki egységes „fejlődési irányt”, amint az a prezentista szemléletben gyakran megjelenik. A fenti áttekintés tehát mindössze a térről folyó tudományos diskurzus egyik lehetséges olvasata.
- 3 A térre, térbeliségre vonatkozó szociálkonstruktivista irányzat kidolgozói között főként francia gondolkodókat találunk, azonban német nyelvterületen is érdekes párhuzam figyelhető

- meg: a közös tőből származó „Raum” (tér) és „räumen” (irtást, teret vágni az erdőben) szavak szintén arra utalnak, hogy a tér nem eleve létező entitás, hanem azt az ember hozza létre a tevékenységével (Meggyesi 2004, 58.).
- 4 Rendkívül nagy hatása mellett ugyanakkor kritikák is érték Lefebvre munkásságát, tágabb értelemben pedig a térre vonatkozó szociálkonstruktivista megközelítéseket (példaként lásd az egyébként szintén neomarxista szociológus, Manuel Castells strukturalista alapokon megfogalmazott bírálatát az 1977-ben megjelent *The urban question* című könyvében, a társadalomföldrajzi diszciplínából pedig Unwin 2000 tanulmányát).
 - 5 A rendkívül erős Lefebvre–Soja-„kapcsolat” nem teljesen a véletlen műve, hiszen Lefebvre az 1970-es és 1980-as évek fordulóját nagyrészt utazással és vendéglőadásokkal töltötte, amelyek keretében egy évet (1983) Kaliforniában töltött. Ekkor ismerkedett meg munkásságával a pályája kezdetén Afrika modernizációs kérdéseivel és a kenyai regionális tervezéssel foglalkozó Edward Soja, de ugyanekkor került közelebbi kapcsolatba életművével többek között Fredric Jameson és David Harvey is (Shields 1999a, 143–146.). Látható tehát, hogy Lefebvre amerikai utazása egy teljes kutatói nemzedékre volt rendkívül nagy hatással.
 - 6 Az első és második tér (azaz az absztrakt tér) mérhető: ez az építések, városstervezők „tervezőasztalere”, amely teljesen elszakított a tér megélt, megtapasztalt vonatkozásaitól. Ennek ellenére maga Lefebvre is hangsúlyozza, hogy a karteziánus térfelfogás nem hibás, sok esetben szükséges a tér absztrakciója, azonban nem szabad megfeledkeznünk annak társadalmi tartalmáról.
 - 7 Fontos megjegyezni, hogy magát a „Thirdspace” kifejezést sem Edward Soja használta elsőként, hanem az Homi K. Bhabhához köthető, ugyanakkor az is lényeges, hogy a fogalom Soja értelmezésétől eltérő jelentéssel bír a posztkolonialista tanulmányokban (Bhabha 1990, 1994). A posztkoloniális harmadik terek olyan hibrid terek, amelyek – a Föld bináris felosztása („the West and the Rest”) helyett – a gyarmati rendszer és a helyi őslakos társadalom idő- és térbeli együttélése, hibridizációja révén alakultak ki és csak ezek ismeretében érthetők meg.
 - 8 Korábban éppen e szempontok figyelmen kívül hagyásáért érték kritikák Soja munkásságát, főként a *Postmodern geographies* (1989) kötet feminista és posztkolonialista szerzők által túlságosan elitistának, fehérközpontúnak és maskulinnak tekintett nézőpontját (Aitken 1998; Pratt 1998).
 - 9 A már említett kritikákon túl e tekintetben is bírálat érte Soja (1996) Lefebvre-interpretációját, a három „fajta” térbeliség analitikus szétválasztása és túlságosan statikus, rögzített kategóriákként való kezelése ugyanis ellentmond Lefebvre (1991a [1974]) eredeti koncepciójának (Merrifield 1999, 347.; Shields 1999b, 341.).

Irodalom

- Aitken, S. (1998): Book review: Soja, E. (1996): Thirdspace. Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places. *Geographical Review*, 1., 148–151. <http://doi.org/c8p6fg>
- Augé, M. (1995): *Non-places. Introduction to an anthropology of supermodernity*. Verso, London
- Bangó J. (2006): A tér szociális konstrukciója. *Társadalomkutatás*, 3., 379–401. <http://doi.org/bvqp98>
- Benedek J. (2002): A földrajz térszemléletének hullámai. *Tér és Társadalom*, 2., 21–39.
- Berger, P. L., Luckmann, T. (1966): *The social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge*. Doubleday, New York
- Bhabha, H. K. (1990): Interview with Homi Bhabha. The third space. In: Rutherford, J. (ed.): *Identity. community, culture, difference*. Lawrence and Wishart, London, 207–221.
- Bhabha, H. K. (1994): *The location of culture*. Routledge, New York
- Boros L. (2010a): Az „új városszociológia” születése. In: Jancsák Cs., Pászka I., Nagy G. D. (szerk.): *Állandó párbeszédben*. Belvedere Meridionale, Szeged, 64–76.
- Boros L. (2010b): Posztstrukturalista elméletek. Kihívások és lehetőségek a településföldrajz számára. In: Csapó T., Kocsis Zs. (szerk.): *A településföldrajz aktuális kérdései*. Savaria University Press, Szombathely, 392–405.

- Bourdieu, P. (1984): *Distinction. A social critique of the judgement of taste*. Harvard University Press, Cambridge
- Carman, T. (1999): The body in Husserl and Merleau-Ponty. *Philosophical Topics*, 2., 205–226. <http://doi.org/fz8bzbp>
- Carter, P. (1987): *The road to Botany Bay. An exploration of landscape and history*. University of Chicago Press, Chicago
- Castells, M. (1977): *The urban question. A Marxist approach*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts
- Cséfalvay Z. (1989): „Behaviourista forradalom” a geográfiában. *Földrajzi Értesítő*, 1–2., 147–165.
- Cséfalvay Z. (1990): *Térképek a fejünkben*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Czifrusz M. (2012): A térszemlélet szerepe a regionális tudomány, a gazdaságföldrajz és a közgazdaságtan viszonyában. In: Rechnitzer J., Rácz Sz. (szerk.): *Dialógus a regionális tudományról*. SZIE Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, MRTT, Győr, 52–59.
- Debord, G. (1994) [1967]: *The society of the spectacle*. Zone Books, New York
- de Certeau, M. (1984): *The practice of everyday life*. University of California Press, Berkeley
- Downs, R. M., Stea, D. (1977): *Maps in minds. Reflections on cognitive mapping*. Harper & Row, New York
- Dusek T. (2012): Az abszolút és relacionális térszemlélet közötti hamis dichotómia. *Tér és Társadalom*, 2., 96–100.
- Elden, S. (2004): *Understanding Henri Lefebvre. Theory and the possible*. Continuum, London, New York
- Elden, S. (2009): Reassessing Kant’s geography. *Journal of Historical Geography*, 1., 3–25. <http://doi.org/cm6hj4>
- Erdősi F. (2014): A térértelmezés néhány problémája, szempontjainak sokfélesége. *Tér és Társadalom*, 1., 5–24.
- Faragó L. (2004): A regionalizmus hajtóerői Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 3., 1–23.
- Faragó L. (2012): Térértelmezések. *Tér és Társadalom*, 1., 5–25.
- Faragó L. (2013): Térrelméleti alapvetések konstruktivista ismeretelméleti megközelítésben. *Tér és Társadalom*, 4., 3–29.
- Foucault, M. (1986): Of other spaces. *Diacritics*, 1., 22–27. <http://doi.org/ct4qsf>
- Foucault, M. (2002): *The archaeology of knowledge*. Routledge, London
- Gould, P. R., White, R. (1974): *Mental maps*. Penguin, London <http://doi.org/fqhdf2>
- Goonewardena, K., Kipfer, S., Milgrom, R., Schmid, C. (eds.) (2008): *Space, difference, everyday life. Reading Henri Lefebvre*. Routledge, New York
- Gottdiener, M. (1994): *The social production of urban space*. 2nd edition. University of Texas Press, Austin
- Gyáni G. (2007): „Térbeli fordulat” és a várostörténet. *Korunk*, 7., 4–15.
- Gyimesi Z. (2012): A hely és a tér apóriája. In: Nemes Nagy J. (szerk.): *Térfolyamatok, térkategóriák, térelemzés*. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest, 149–174. (Regionális Tudományi Tanulmányok; 16.)
- Hall, E. T. (1966): *The hidden dimension*. Anchor Books, New York
- Harvey, D. (1990): Accumulation through urbanization. Reflections on “post-modernism” in the American city. *Perspecta*, 26., 251–272. <http://doi.org/b2j4gj>
- Kant, I. (2004): *A tiszta ész kritikája*. Atlantisz Kiadó, Budapest
- Kirsch, S. (1995): The incredible shrinking world? Technology and the production of space. *Environment and Planning D*, 5., 529–555. <http://doi.org/bq4fzn>
- Latour, B. (1993): *We have never been modern*. Harvard University Press, Cambridge
- Lefebvre, H. (1991a) [1974]: *The production of space*. Blackwell, Oxford
- Lefebvre, H. (1991b): *Critique of everyday life*. Volume I. Verso, London
- Lefebvre, H. (1996): *Writings on cities*. Blackwell, Oxford
- Lefebvre, H. (2004): *Rhythmanalysis. Space, time and everyday life*. Continuum, London
- Livingstone, D. N. (1992): *The geographical tradition. Episodes in the history of a contested enterprise*. Blackwell, Oxford
- Lynch, K. (1960): *The image of the city*. MIT Press, Cambridge
- Lynch, K. (1984): The immature arts of city design. *Places*, 3., 10–21.
- Liotard, J-F. (1984): *The postmodern condition. A report on knowledge*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Meggyesi T. (2004): A külső tér. *Építés-Építészettudomány*, 1–2., 3–64. <http://doi.org/d4v9d5>
- Merleau-Ponty, M. (1968): *The visible and the invisible*. Northwestern University Press, Evanston
- Merrifield, A. (1993): Place and space. A Lefebvrian reconciliation. *Transactions of the Institute of*

- British Geographers*, 4., 516–531. <http://doi.org/bdmhpw>
- Merrifield, A. (1999): The extraordinary voyages of Ed Soja. Inside the “trialectics of spatiality”. *Annals of the Association of American Geographers*, 2., 345–348. <http://doi.org/fvqzt3>
- Merrifield, A. (2006): *Henri Lefebvre. A critical introduction*. Routledge, New York
- Moravánszky Á., M. Gyöngy K. (2007): *A tér. Kritikai antológia*. TERC, Budapest
- Nemes Nagy J. (1998): *A tér a társadalomkutatásban*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest
- Nemes Nagy J. (2009): *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Nemes Nagy J. (2012): Tereid, tereim, tereink (Reflexiók Faragó László Térértelmezések c. tanulmányához). *Tér és Társadalom*, 2., 89–95.
- Nemes Nagy J. (2014): Térelmélet, tudománytörténet, tértudományok. *Tér és Társadalom*, 1., 173–178.
- Nora, P. (ed.) (1984–1992): *Les lieux de mémoire* (Volume I–VII). Gallimard, Paris
- Pratt, G. (1998): Book review: Soja, E. (1996): *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. *Economic Geography*, 2., 192–194. <http://doi.org/fbk88h>
- Rogers, T. B. (2002): Henri Lefebvre, space and folklore. *Ethnologies*, 1., 21–44. <http://doi.org/4bv>
- Shields, R. (1988): *Images of spaces and places. A comparative study*. PhD thesis, University of Sussex
- Shields, R. (1999a): *Lefebvre, love and struggle. Spatial dialectics*. Routledge, London
- Shields, R. (1999b): Harmony in thirds. Chora for Lefebvre. *Annals of the Association of American Geographers*, 2., 340–342. <http://doi.org/c4qq4n>
- Soja, E. (1989): *Postmodern geographies. The reassertion of space in critical social theory*. Verso, London, New York
- Soja, E. (1996): *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places*. Blackwell, Oxford
- Soja, E. (1999): Thirdspace. Expanding the scope of the geographical imagination. In: Massey, D., Allen, J., Sarre, P. (eds.): *Human geography today*. Blackwell Publishers, Oxford, 260–278.
- Soja, E. (2000): *Postmetropolis. Critical studies of cities and regions*. Blackwell, Oxford
- Stanek, L. (2011): *Henri Lefebvre on space. Architecture, urban research, and the production of theory*. University of Minnesota Press, Minneapolis
- Szijártó Zs. (szerk.) (2010): *Köz/tér. Fogalmak, nézőpontok, megközelítések*. Gondolat Kiadó, PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest, Pécs
- Thompson-Fawcett, M. (2003): ‘Urbanist’ lived experience. Resident observations on life in Poundbury. *Urban Design International*, 1–2., 67–84. <http://doi.org/bct992>
- Timár J. (2006): Az agglomerálódástól a szuburbanizációig. „Tértermelés” a posztiszocialista Magyarországon. In: Csapó T., Kocsis Zs. (szerk.): *Agglomerációk és szuburbanizálódás Magyarországon*. Savaria University Press, Szombathely, 35–51.
- Unwin, T. (2000): A waste of space? Towards a critique of the social production of space. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 1., 11–29. <http://doi.org/d3njk3>
- Varró K. (2004): A régió mint diszkurzív termék. *Tér és Társadalom*, 1., 73–91.
- Zhang, Z. (2006): What is lived space? *Ephemera*, 2., 219–223.